
**Introducing the characteristics and features of the manuscript
"Akhlagh -ol- Atghya & Safat -ol- Asfya" written by Khezr
Monshi**

Hadi Dehghani Yazdeli, Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Farhangian University, Tehran, Iran*
Mohammad Reza Pashaei; Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Farhangian University, Tehran, Iran

---

1. Introduction

Culture has been a part of life in the ups and downs of history in the human society. All cultural phenomena in human civilizations have been formed under the control of language and thought. Language and culture are a tent under whose shadow human beings achieve connection and understanding and strengthen their common linguistic, literary and cultural life (Saeedi Sirjani, 1983, introduction, p. twelve). Among these and in the context of thought and language, the written heritage of mankind has had the basic and first place. Manuscripts are the heritage of Iranian culture and thought in the ups and downs of the history of culture, language, thought and literature, and addressing them in the fields of correction, criticism, and introduction breathes a new life into Persian language, literature, and culture.

2. Methodology

The aim of this study is to introduce, specify, and indicate the characteristics of the manuscript of Akhlagh-ol-Atghya va Safat-ol-Asfya. The authors of this study have re-read and corrected the manuscript and based on that, the present research tries to answer these questions: What topics are dealt with in the manuscript of Akhlagh-ol-Atghya va Safat-ol-Asfya? What are its physical, and linguistic and literary characteristics? Which of the previous works of

---

* Corresponding author.

E-mail: asemanekavir@gmail.com.

Date received: 17/06/2022

DOI: 10.22103/JLL.2022.19713.3002

Date accepted: 25/08/2022

Persian language and literature influenced its writing? Based on the authors' comparative correction of this edition and the research questions and its method, this study introduces the mentioned work in eight levels and thus explains its cultural, literary and historical characteristics and value.

3. Discussion

Every literary and artistic work can be understood better and deeper by reflecting on the social, historical, and individual conditions in which the author or creator of the work lived. Perhaps familiarity with the temporal, historical, and social conditions in which the author of the text lived will make many of the origins of style and thought and even the ambiguities of his text clearer for the audience (Bahar, 2008, pp. 18-19).

The author of the version of *Akhlagh-ol-Atghya va Safat-ol-Asfya*, Muzaffar bin-Othman-bin-Barmaki (d. 964 A.H.) known as Khizr Monshi, was one of the virtuous people of his time (Agha Bozorg Tehrani, 2008, p. 36). Khezr Monshi ran away from his home and homeland due to the invasion of Georgia and sought refuge in another land. His main homeland is Sharvan (Khezr Monshi, und. pp. 9a-8b). In 944 A.H., however, in order to preserve his religion, he ran away from the sedition and attack of Qazelbash (Khezr Monshi, und. p. 9a). He then migrated to Georgia and spent nine months of his life in exile in that country for avoiding confrontation with evildoers. To escape from hardships and seditions, he goes to Cairo with a group of poor people and then settles in Tarbozon, Turkey.

Khezr Monshi has offered his work to Sultan Suleiman Qanooni. After praising God and the Prophet, he, like many writers of the past Persian literature, praises his beloved ruler, Sultan Suleiman Ghazi, and in accordance with the eulogy tradition, he describes his lover as superior to all in every subject and position (Khezr Monshi, und. P. 6a).

The author has written this book in one volume. The mentioned copy is a brown leather volume whose cover has been repaired due to decay. What is noticeable on the first page of this copy is the sentences written with small golden circles and stars, as if they are separated from each other. In terms of form, this decoration is very

---

similar to the division of the verses of the Quran, especially in Surah Hamd. Based on the contents of the manuscript, Khezr Monshi reread his manuscript after composing it. Whenever he forgets a word, he puts it in a specific address, with the same line of the original text; he puts the desired word or combination out of the table and brings an explanation next to it, using the word "correct".

Accordingly, Monshi begins his work with a preface. The preface begins with the praise of God, continues with the praise of the Prophet, and ends with the description of the glory of the author's contemporary Sultan. The first article of the book states the theological, philosophical, and religious discussions about human moral virtues and vices such as pride, envy, courage, and patience. The mentioned article includes an introduction, two chapters, and seven sections, which range from moral virtues and vices to home planning and modern politics. According to the author, the second article is like an abstract to the first article (Khezr Monshi, und, p. 44a). In this section, the author discusses the virtues and characters of Sufis and the followers. The third article is a summary of the discussions in the book. Here, the theme of the book revolves around the common keywords in theoretical and practical mysticism, including Moheb, Doost, and Showq (Khezr Monshi, und, p. 73b). The final part of this article introduces the ten sects of Sufism, including Sahliyyah and Tifuriyyah. In separate paragraphs, the author describes their distinguishing feature, based on their emphasis on a certain status of conduct.

The text of the mentioned manuscript has special features in the use of some linguistic phonemes. Contrary to what is standard in Persian language, the author sometimes uses one phoneme instead of another in writing words. Among the characteristics of the mentioned manuscript is the special use of some words. This type of use has a high frequency in some parts of the manuscript in a way that it forms the author's writing style.

This version of *Akhlagh-ol-Atghya va Safat-ol-Asfya* has special features from the syntactical view as well. These characteristics are sometimes the result of the weakness of the author's skill, which makes some phrases and sentences difficult by removing or replacing sentence components, and sometimes it is the result of the use of many Arabic phrases and prepositions, which the author uses in the

---

form of verses and Hadith. In this way, the author shows his mastery over the Arabic language and literature, especially the Qur'an.

In his authorship, Khezr Monshi has made mistakes in writing and attribution in several parts of the book. The cause of such errors can be the author's haste in composing the work, not rereading it carefully, or possibly the author's lack of deep skill with literary works.

The style of Akhlaq-ol-Athqiya and Safat-al-Asfia is a combination of the writing styles of the period before the author. He writes his works in the form of a combination of simple, average, technical, and elaborate styles; In other words, the writing style of the book fluctuates between the mentioned styles and the author does not rely on a single style. This fluctuation sometimes results in the complicated character of the work, and, as a result, sometimes it is difficult to understand the text of the manuscript.

The most important source of Khezr Monshi in dealing with the theoretical and practical ethics and mysticism is Qur'an. He uses many verses to explain the topics of his book. Citing verses from Qur'an to expand and understand the topics of the book is frequent. Next after Qur'an, are used the words of religious leaders and Hadith that the author seeks to use to enrich his writing.

The 10th century is a period of Persian prose in which the use of poetic rhetoric is one of the distinctive characteristics of the texts (Bahar, 2008, vol.3, p. 282). The author of the above mentioned manuscript, like his predecessors, has embellished his work with rhetorical techniques to influence the audience.

4. Conclusion

The manuscript of Akhlagh-ol-Atghya va Safat-ol-Asfya is one of the manuscripts that have remained unknown until now and the present study tries to introduce it more comprehensively. One of the special features of this manuscript is that it was written outside the borders of Iran in the 10th century AH, and presented to one of the Ottoman sultans. Monshi has written his work in three basic articles and each article is in several chapters. This work has a moral-mystical theme and its topics revolve around issues that shape a person's path from adherence to morals and personal virtues to the positions of conduct and Sufism. In the meantime, the author referred to the verses of

---

Qur'an to explain and detail the topics of the book. The first article of the book is like a theoretical and practical introduction to the second article and the last article is an introduction to the third article. Through this structuring, Monshi describes the stages of acquiring ethics and religious and mystical authorities in the world of Islamic mysticism, i.e. Sharyat, Taryqat and Haqqyat.

Keywords: Manuscript, Akhlagh-ol-Atghya va Safat-ol-Asfya, Khezr Monshi, Characteristics, 10th century AH.

References [in Persian]:

- Ahmadi, B. (2003). *Text structure and interpretation*. Sixth edition. Markaz: Tehran.
- Alizade Khayat, N.; Rouhi Kiasar, A. (2019). Rhetorical aspects of the syntactic element "Neda" in the poems of the Akhavan saleth. *Journal of Linguistic and Rhetorical Studies*, 11(21), Pp. 275-300.
- Bahar, M. (2008). *Stylistics*. Three volumes. Third edition. Tehran: Zovar.
- Barmaki, M- O. (und.). *Akhlagh -ol- Atghya & Safat -ol- Asfya*. Turkey: Fateh Library (Istanbul). No. score: 3515. [Manuscript]. Date of writing: 10 A.H.
- Feridouni, H.-A; Emadi, M. (2018). Investigation of Manuscript Cataloging Elements and Their Definitions. *Shamseh: Journal of the Organization of Libraries, Museums and Records Center of Astan Quds Razavi*, 3 (12-13), Autumn and Winter, pp. 1-24 .
- Fesharaki, M. (2006). *Review of original*. Second edition. Tehran: Samt.
- Haghi O. Ch. I. (1989). *Ottoman history*. Translated by I. Nobakht. Two volumes. Tehran: Keihan.
- Haji Khalifa. (1999). *Kashf ol- Zoonoon*. Tehran: Tebian Cultural Institute.
- Homayi, J. (1992). *Rhetoric techniques and literary industries*. Eighth edition. Tehran: Homa Publishing.
- Kharandzi Zeidari Nasafi, Sh- M. (2010). *Naftha al-Masdur*. Corrected and explained by A. Yazdgerdi. Third edition. Tehran: Toos.

-
- Mohabati, M. (2007). *New original*. Second edition. Tehran: Sokhan.
- Saadi, M- M- A. (2018). *Kolliat Saadi*. Edited by M. A. Foroughi. Tehran: Badragh Javidan.
- Saidi Sirjani, A-A. (Edited). (1983). *Notes*. Written by S. Aini. Tehran: Aghaz.
- Shamisa, S. (2005 A). *Generalities of stylistics*. Second edition. Tehran: Mitra.
- Shamisa, S. (2005 B). *Prose stylistics*. Ninth edition. Tehran: Mitra.
- Shamisa, S. (2015). *A fresh look at the original*. Sixth edition. Tehran: Mitra.
- Soltani, P.; Farvardin. R. (2000). *Terminology of librarianship*. Tehran: National Library of Iran.
- Tajlil, J. (1988). *Puns in Persian literature*. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research.
- Vahidian Kamiyar, T. (2000 A). Let's get to know riming persian prose. *Nameh Farhangestan*, Volume 4, Number 3 (15), Pp. 58-77.
- Vahidian Kamiyar, T. (2000 B). *Original from an aesthetic point of view*. Tehran: Doostan.

نشریه نثر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۵، دوره جدید، شماره ۵۱، بهار و تابستان ۱۴۰۱

معرفی مشخصات و ویژگی‌های نسخه خطی «اخلاق‌التقیاء و صفات‌الأصفیاء»

نگاشته خضر منشی

(علمی - پژوهشی)*

دکتر هادی دهقانی‌یزدلی^۱، دکتر محمدرضا پاشایی^۲

چکیده

نسخه خطی اخلاق‌التقیاء و صفات‌الأصفیاء، نگاشته مظفر بن عثمان بن برمکی (ف. ۹۶۴ ق.) است. تاریخ نگارش این اثر مربوط به قرن دهم هجری قمری است. مظفر بن عثمان، ملقب به خضر منشی، این نسخه خطی را در سه مقاله که هر کدام از آن‌ها شامل چندین باب و فصل است، نگاشته و آن را به یکی از سلاطین عثمانی معاصر خویش، سلطان سلیمان قانونی، تقدیم کرده است. این نوشتار بر اساس روش توصیفی تحلیلی و با هدف معرفی مؤلفه‌های ظاهری و متنی این اثر و با استفاده از تصحیح قیاسی متن به شرح و تبیین ویژگی‌های نسخه خطی مزبور در هشت سطح مشخصات ظاهری، موضوعی، زبانی، نحوی، سبکی، بلاغی، بینامتنی و سهوهای مؤلف می‌پردازد. بر اساس این بررسی، خضر منشی در تألیف اثر خویش گاه از واژگانی استفاده کرده است که متفاوت با زبان معیار زمانه اوست. ترکیب جملات عربی و فارسی در عبارات، تلفیق انواع سبک‌های نوشتاری، کاربرد فراوان صنایع ادبی سجع، النفات و تضمین‌المزدوج و بهره‌گیری از اندیشه و تأملات شاعران و ادبای پیشین از مشخصات این نسخه است. هرچند این نسخه در موضوع اخلاق نظری و عملی است؛ اما بخش قابل توجهی از آن به عقاید و نحله‌های صوفیان می‌پردازد.

* تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۱/۰۳/۲۷

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۱/۰۶/۰۳

۱- استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: asemanekavir@gmail.com.

۲- دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

DOI: 10.22103/JLL.2022.19713.3002

پردازد. معرفی و تبیین ویژگی‌های این نسخه خطی، زمینه‌ای است برای حفظ و پاس‌داشت گنجینه فراموش‌شده زبان و ادبیات فارسی که در قلمرو غیرفارسی‌زبانان تألیف شده است.

واژه‌های کلیدی: نسخه خطی، اخلاق‌الأتقیاء و صفات‌الاصفیاء، خضر منشی، مشخصات، قرن دهم.

۱- مقدمه

در جامعه انسانی، فرهنگ جزئی از زیستن آدمی در فراز و نشیب‌های تاریخی بوده است. تمام پدیده‌های فرهنگی در تمدن‌های بشری زیر سیطره زبان و اندیشه شکل گرفته است. زبان و فرهنگ خیمه‌گاهی است که در سایه‌سار آن، ابنای بشری به پیوند و تفاهم با یکدیگر دست می‌یازند و زیست‌زبانی، ادبی و فرهنگی مشترک خود را قوام می‌بخشند (ن. ک: سعیدی سیرجانی، ۱۳۶۲: مقدمه، دوازده). از این میان و در بافت اندیشه و زبان، میراث مکتوب بشر جایگاه اساسی و نخست را داشته است. نسخه‌های خطی از جمله میراث‌های فرهنگ و اندیشه ایرانیان در فراز و فرود تاریخ فرهنگ، زبان، اندیشه و ادبیات است که پرداختن به آن در زمینه‌های تصحیح، نقد و معرفی، جان تازه‌ای به رگ‌وبوی زبان، ادبیات و فرهنگ فارسی می‌دمد.

۱-۱- بیان مسئله

هر متن ادبی و غیرادبی که در سپهر اندیشه بشری سامان می‌گیرد، علاوه بر تأثیرگیری از آثار پیش از خود، مشخصات خاصی را به خود می‌گیرد که حاصل زیست فکری و اجتماعی مؤلف آن اثر است. براین اساس، مسأله‌ای که این پژوهش بر گرد آن شکل می‌گیرد؛ معرفی، مشخصات و ویژگی‌های نسخه خطی اخلاق‌الأتقیاء و صفات‌الاصفیاء است. نویسندگان این نوشتار، نسخه مزبور را بازخوانی و تصحیح نموده‌اند و بر اساس آن، پژوهش حاضر سعی بر آن دارد که در معرفی این نسخه خطی بدین پرسش‌ها پاسخ دهد؛ نسخه خطی اخلاق‌الأتقیاء و صفات‌الاصفیاء بر گرد چه موضوعاتی نگاشته شده است؟ ویژگی‌های ظاهری و مشخصات زبانی و ادبی آن چیست؟ کدام یک از آثار پیشین زبان و ادبیات فارسی بر نگارش آن تأثیر گذاشته‌اند؟

۱-۲- پیشینه تحقیق

از اثر اخلاق‌الأتقیاء و صفات‌الأصفیاء تنها یک نسخه خطی، در کتابخانه فاتح استانبول (ترکیه) موجود است و تا کنون این اثر در میان اهل تحقیق و ادب گمنام بوده است؛ بدین علت تا زمان حاضر پژوهشی درباره معرفی و تشریح ویژگی‌های ظاهری و متنی آن نگاشته نشده است. این نوشتار بر مبنای تصحیح قیاسی نگارندگان از این نسخه و بر اساس پرسش‌های پژوهش و روش آن به معرفی اثر یادشده در هشت سطح می‌پردازد و بدین ترتیب ویژگی‌ها و ارزش فرهنگی، ادبی و تاریخی آن را تبیین می‌نماید.

۱-۳- ضرورت و اهمیت تحقیق

از آن‌جا که معرفی و تحلیل ویژگی‌های نسخه‌های خطی، راهی برای پرتوشه کردن ذخیره زبانی و ادبی میراث فرهنگی و اندیشگی زبان فارسی است، این نوشتار با روشی توصیفی و تحلیلی به معرفی و تحلیل ویژگی‌های متن نسخه اخلاق‌الأتقیاء و صفات‌الأصفیاء می‌پردازد. هدف از این تحلیل، آشکار کردن مشخصات، ویژگی‌ها و سیاق نوشتار این نسخه خطی است که خود ابزاری است برای افزودن بر گنجینه میراث زبان و ادبیات و فارسی.

۲- بحث و بررسی

هر اثر ادبی و هنری را با تأمل در شرایط اجتماعی، تاریخی و فردی که نویسنده یا خالق اثر در آن زیسته است، بهتر و عمیق‌تر می‌توان شناخت. چه بسا آشنایی با شرایط زمانی، تاریخی و اجتماعی که نویسنده متن در آن زیسته است، بسیاری از ریشه‌های سبکی و اندیشه‌ورزی و حتی ابهامات متن وی را برای مخاطب روشن‌تر کند (ن.ک: بهار، ۱۳۸۸، ۱/ ۱۹-۱۸).

۲-۱- زندگی، احوال و زمانه مؤلف

نویسنده نسخه اخلاق‌الأتقیاء و صفات‌الأصفیاء، مظفر بن عثمان بن برمکی (ف. ۹۶۴ ق.) معروف به خضر منشی است که از فاضلان زمان خویش بوده است (ن.ک: حاجی خلیفه،

۱۳۸۷: ۳۶). در تذکره‌ها گزارشی از زندگی و احوال وی در دست نیست و تنها از خلال سطور نسخه خطی تألیفی‌اش می‌توان مختصری از احوال او را به دست آورد. او خود را «بنده فقیر در زاویه خمول مُخنفی و منسی» (خضر منشی، بی‌تا: ۶ ب) توصیف می‌کند که در گوشه فقر و گمنامی روزگار را سپری می‌کرده است. زندگی مؤلف نسخه خطی اخلاق‌الأتقیاء و صفات‌الأصفیاء تحت تأثیر حوادث و رویدادهای گوناگون قرن دهم هجری است.

ابتدای قرن دهم پهنه کشاکش و زدو خورد فرمانروایان ممالک مختلف برای سیطره بر یکدیگر است (ن. ک: بهار، ۱۳۸۸، ۳/ ۲۴۴-۲۴۳). در این جنگ و گریزها، سرنوشت و زندگی نویسندگان و ادبا نیز تحت تأثیر این حوادث قرار می‌گرفت. پاره‌ای از حوادث زندگی نویسنده اخلاق‌الأتقیاء و صفات‌الأصفیاء؛ همچون گریز از خانه و کاشانه و جلای وطن به سبب حوادث زمانه، به سان زندگی زیدری نسوی نویسنده کتاب نفته‌المصدور رقم خورده است (ن. ک: خرندزی زیدری نسوی، ۱۳۸۹: ۷۴-۵۱). خضر منشی نیز به سبب هجوم و لشکرکشی حاکمان دیگر به سرزمین گرجستان از خانه و وطن می‌گریزد و به سرزمین و آستانه دیگری پناه می‌برد. موطن اصلی او سرزمین شروان است (خضر منشی، بی‌تا: ۹ آ-۸ ب)؛ اما در سال ۹۴۴ ق. برای حفظ دین خود، از فتنه و هجوم قزلباش‌ها می‌گریزد و جلای وطن می‌کند (خضر منشی، بی‌تا: ۹ آ). وی سپس به گرجستان هجرت می‌کند و در آن دیار به سبب پرهیز از رویارویی با اشرار، نه ماه روزگار خویش را در آوارگی سپری می‌کند. او برای گریز از تنگنای محنت و فتنه‌ها با جمعی از فقرا و مساکین به قاهره می‌رود و سپس در سرزمین طربزون ترکیه رحل اقامت می‌افکند؛ چنان‌که به گفته وی؛ «محافظة دین را مطمئن نظر داشته، اوتاد خیام سکون و قرار از آن دیار اخراج کرده، فرار اختیار نمود و به گرجستان درآمد» (خضر منشی، بی‌تا: ۹ آ). مؤلف، این نسخه را «بعد از تحصیل علوم و ممارست تواریخ و آثار آکاسره و خواقین» (خضر منشی، بی‌تا: ۸ ب) و در میانه عمر خویش نگاشته است و آن‌چنان که خود می‌گوید بیشتر روزگار خویش را در

دربار حاکمان شروان به شغل منشی‌گری سپری کرده است؛ «عمر نفیس را به ملازمت و مجالست اساطین سلاطین صرف نموده و همواره طریق دعاخوانی و ثناگستری پیموده» (خضر منشی، بی تا: ۸ ب). درباره کیش و مذهب خضر منشی آن گونه که از متن نسخه خطی برمی آید، وی مذهب تسنن را اختیار کرده است و ضمن این که در اثر خویش ارادت فراوانی به حضرت محمد (ص) نشان می دهد، در چندین جای کتاب از ابوسفیان و دیگر خلفای راشدین با عبارت معترضه «رضی الله عنه» یاد می کند (خضر منشی، بی تا: ۱۵ آ). بر همین اساس، وی در توصیفی از پادشاه روزگار خویش - که خود می تواند به مذهب تسنن او اشاره داشته باشد - این چنین می نویسد: «که بعد از رسول رفیع الشان، افضل نوع انسان، پادشاهی است که مَحیِ مراسم شریعه نبویه و معلی کاخ راسخ بنیان سنت سنیة مصطفویه باشد - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ» (خضر منشی، بی تا: ۱۵ آ).

خضر منشی اثر خویش را به **سلطان سلیمان قانونی** پیشکش کرده است. سلیمان در سال ۱۵۲۰ م. با درگذشت یاووز سلطان سلیم به حکومت رسید (ن.ک: حقی اوزون چارشی لی، ۱۳۶۸ ج ۲: ۵۰۵). وی در این زمان بیست و شش سال داشت و به کمک رجال تجربه دیده دوران پدرش با وضع قوانین جدید به تشکیلات قوای ایالتی نظم و نظامی بنیادی بخشید. وی مردمان با ذوق و قریحه را می یافت و آنها را تحت حمایت خویش قرار می داد. سلطان سلیمان، خود طبع شاعری داشت و منظومه‌هایی به نام «محبی» از خود بر جای گذاشت که در حد و اندازه دیوان شعری است. شهرت او بیشتر به دلیل شرکت در بیش از سیزده جنگ و وضع قوانین جدید بود (ن.ک: حقی اوزون چارشی لی، ۱۳۶۸، ۲ / ۵۵۰)؛ همچنانکه خضر منشی، او را در مدیحه خویش سلطان سلیمان غازی لقب می دهد. او در ایلول به سال ۱۵۶۶ م. درگذشت (ن.ک: حقی اوزون چارشی لی، ۱۳۶۸، ۲ / ۵۳۷). خضر منشی به سان بسیاری از ادبا و نویسندگان گذشته ادب فارسی، پس از حمد و ثنای کردگار و پیامبر (ص) به مدح و ستایش فرمانروای محبوب خود، سلطان سلیمان غازی، می پردازد و به بنا به سنت مدیحه‌سرایی که در اکثر آثار ادبی گذشته مرسوم بوده است، ممدوح خود را

در هر موضوع و جایگاهی که از آن‌ها یاد می‌کند، برتر از همه می‌بیند (خضر منشی، بی‌تا: ۶۲).

شه نام‌دار معالی‌نَسَب   چو سلطان سلیمان غازی لقب

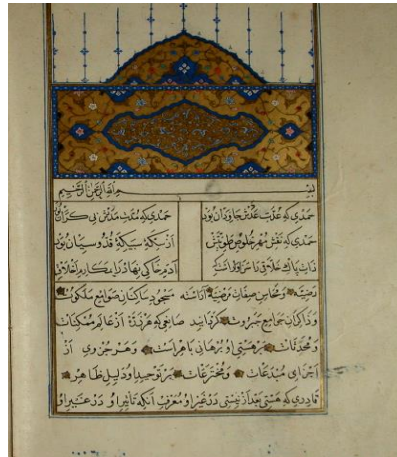
تَعَالَى اللهُ چه سلطانی است جم‌جاه   که از مهر رخس بیخود شود ماه

۲-۲- مشخصات ظاهری نسخه

نویسنده، این کتاب را در یک جلد نگاشته است. نسخه مزبور مجلد به چرم قهوه‌ای است که شیرازه آن به سبب پوسیدگی، ترمیم گشته است. بر روی جلد نسخه، عنوان «محاسن اخلاق آدمی لمظفر بن عثمان البرمکی» با قلم و دست‌خط دیگری نوشته شده است و با مرکب تازه‌تری در بالای عنوان کتاب آمده است؛ «اخلاق اتقیا». برگ دوم از نسخه به نشان مَهْری دایره‌ای شکل و بزرگ منقش است که در آن به آیه ۴۳ سوره مبارکه اعراف اشاره دارد؛ «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ لَقَدْ جَاءَتْ رَسُولٌ رَبِّنَا بِالْحَقِّ»^۱. همچنین نشان مهر دیگری، بیضی شکل، در پایین برگ با عبارت «المتوکل علی الله الاعلی عبد رسول مصطفی» جای گرفته است.

آنچه که در ابتدا در برگ نخست این نسخه قابل توجه است، جملاتی است که با دایره‌های کوچک طلایی‌رنگ و ستاره‌مانند از یکدیگر جدا گشته‌اند. این تزیین از لحاظ شکلی، شباهت بسیاری به تقسیم‌بندی آیات قرآن خصوصاً در سوره حمد و سوره‌های پایانی آن دارد. از آنجا که قرآن در بین عرفا و برخی از ادبا و شاعران، الگوی تام و کامل بلاغت و بیان بوده است (ن.ک: محبتی، ۱۳۸۶: ۲۵)، دور از ذهن نیست که نگارنده کتاب در آغاز آن از لحاظ شکلی به تقسیم‌بندی آیات قرآن نظر داشته است؛ تا بدین وسیله اثر خود را برگرفته از مفاهیم اسلامی و قرآنی و در نتیجه ارزشمند و متقن جلوه دهد؛ علاوه بر این که همچون قرآن آغاز کتاب خویش را با حمد و ستایش خداوند آغاز می‌کند.

تصویر (۱). برگ نخست نسخه خطی

سرلوح، تاج صفحه نخست، حاشیه‌های تمام صفحات و جدول‌های نسخه تذهیب کاری شده است. این ویژگی حاکی از تمول صاحب نسخه در زمان تحریر کتاب است و گویای این موضوع است که مؤلف از همان ابتدا قصد داشته است تا آن را به سلطان سلیمان قانونی پیشکش کند. از برگ نخست تا پایان برگ ۳۴ بسیاری از جملات نسخه، به نقطه‌های درشت قرمز رنگ - با قطر ۵ میلی‌متر - منتهی می‌گردند؛ اما به تدریج تا صفحه ۳۴ این نقطه‌ها کمتر و سپس حذف می‌گردند. این نسخه در ۹۰ برگ تحریر شده است. اندازه برگ‌های آن ۱۷×۲۴، طول خطوط ۱۰×۱۵ س.م. و هر صفحه ۱۳ سطر را در خود جای می‌دهد. در آغاز و انجام کتاب، این اثر به سلطان سلیمان قانونی (م. ۹۷۴ ق.) اهدا شده است. مهر سلطان یادشده و درویش مصطفی، مفتش اوقاف حرمین شریفین، نیز در نسخه نقش بسته است؛ بنابراین احتمالاً این اثر برای سلطان سلیمان نوشته شده باشد. در این نسخه خطی سرلوح و علائم با زر، جدول به زر پهن و لاجورد زینت داده شده است. تزئینات ستاره‌ای و جدول‌بندی ابیات و خالی ماندن جای ترقیمه از دیگر مشخصات ظاهری آن است. تمام عناوین اصلی و فرعی (باب‌ها و فصول) با رنگ قرمز و با قلمی درشت ترنگاشته شده است. این نسخه در مأخذ فهرست دست‌نویس‌های فارسی کتابخانه فاتیح (استانبول ترکیه)، صفحه ۱۳۷) و با شماره بازیابی (۳۵۱۵) نگهداری می‌شود. بر اساس یادداشت تملک و سجع مهری که بر این نسخه منقوش است، سلطان محمود عثمانی، این نسخه را

وقف کرده‌است. بر مبنای محتویات نسخه، خضر منشی بعد از تألیف، نسخه خویش را بازخوانی کرده‌است؛ وی هر جا که واژه‌ای را فراموش می‌نماید، درون نشانی مشخص واژه مزبور را قرار می‌دهد و با همان خط متن اصلی، واژه یا ترکیب موردنظر را خارج از جدول قرار می‌دهد و در کنار آن توضیحی با استفاده از کلمه «صحیح» می‌آورد.

۲-۳- فصل‌بندی موضوعات

عنوان این نسخه خطی بر موضوعات اخلاقی اشاره دارد؛ باین حال از مؤلفه‌هایی که به سیاست خانه و سیر و سلوک صوفیانه نیز مربوط می‌گردد، خالی نیست؛ در سیاست منزل نموده می‌آید که اساس منزل به چهار رکن مؤسس است و تشدید مبنای آن و سقف آن سیاست باشد و همچنانکه خانه عبارت است از چهار دیوار با سقف و سقف هر چهار دیوار را شامل باید. اگر نه چنین باشد، خانه نه بود؛ بلکه حایطی بود. سیاست نیز در حفظ و تدبیر به‌متابه سقف بود و ارکان اربعه. منزل اول، اموال است. دوم، آرزواج. سیم، خُدام. چهارم، اولاد. اما تدبیر مال، نظر کردن است در سه امر؛ یکی دخل، دیگر حفظ، سیم خرج (خضر منشی، بی تا: ۲۹ ب).

گاهی مؤلف به‌ویژه در وادی تصوف و معرفی نحله‌های صوفیان، بخش قابل توجهی از کتاب را به آن موضوعها اختصاص می‌دهد؛

زمره دیگر از سلاطین اتقیا، اساطین اصفیا که مس وجود مجازی را در بوتۀ ریاضت به آتش مجاهده گذاخته‌اند و با محبت حضرت موجود حقیقی از میان جان ساخته؛ از هستی فانی در گذشته و به انظار تجلیات حی باقی مشرف گشته، نقشبندی‌اند (خضر منشی، بی تا: ۸۹ آ).

با این اوصاف کتاب در سه مقاله اصلی ساختار بندی شده است؛ (۱). در بیان اخلاق کریمه و ذمیمه و امراض نفس و علاج آن و سینات مرضیه بر طریق حکما بر سیل ایجاز (۲). در بیان اخلاق روندگان اهل بینش و سیر عقلی و سمعی؛ و مبنی از دقایق نظری و عملی که به منزله لب مباحث اول و خلاصه آن فن باشد (۳). در بیان نکته‌ای چند از لطایف اقوال مجتهدان علم توحید و احوال مبارزان مضمار تجرید و تفرید؛ مبین نتایج کلماتی که در مقاله دوم مذکور است و به‌متابه لب لب واقع است. هر کدام از مقاله‌ها خود به باب‌ها و فصل‌های گوناگونی تقسیم شده است و مؤلف در آغاز هر مقاله، باب و فصل

به این تقسیم‌بندی اشاره می‌کند. براین اساس خضر منشی تألیف خویش را با دیباچه آغاز می‌کند. ابتدای دیباچه با ستایش خدا آغاز می‌شود، با مدح پیامبر ادامه می‌یابد و با وصف جلال و شکوه سلطان معاصر نویسنده پایان می‌یابد. بیشترین بخش دیباچه که چند صفحه از کتاب را در برمی‌گیرد قصیده‌ای است که به شرح اوصاف سلطان محبوب مؤلف اختصاص دارد (خضر منشی، بی تا: ۶ ب-۵ آ). مقاله نخست کتاب با وام‌گیری از مباحث کلامی، فلسفی و دینی درباره محاسن و رذایل اخلاقی آدمی؛ همچون کبر، حسد، شجاعت و صبر است. در این مقاله، نویسنده ابتدا از چیستی نفس و اخلاق و رذیلت بحث می‌کند (خضر منشی، بی تا: ۱۱۳ آ) و سپس حیل‌های نفس و روش‌های رویارویی با آن را تبیین می‌کند. مقاله یادشده شامل یک مقدمه، دو باب و هفت فصل است که از فضایل و رذایل اخلاقی گرفته تا تدبیر منزل و سیاست مدن را در برمی‌گیرد. مقاله دوم به گفته نویسنده به مثابه اذهار و شکوفه‌های مقاله اول است (خضر منشی، بی تا: ۴۴ آ). در این بخش، نویسنده به فضایل و منش‌های صوفیان و سالکان می‌پردازد. اوصافی که در مقاله اول مورد بحث قرار می‌گیرد، مقدمه‌ای است که برزیدن آن‌ها راه رسیدن به محاسنی است که در مقاله دوم، از اوصاف سالکان و عارفان پنداشته شده است. مقاله اخیر نیز یک مقدمه، شش باب و شش فصل را در برمی‌گیرد. مؤلف در این بخش، از چیستی و ماهیت حرکت آغاز می‌کند (خضر منشی، بی تا: ۴۴ ب) و سپس موضوعاتی همچون ایمان، نیت، صدق و انابت و فقر را تبیین و تشریح می‌کند. مقاله سوم به منزله لب لباب بحث‌های کتاب است. در این جا فضای نوشتاری و موضوعی کتاب حول کلیدواژه‌های مرسوم در مباحث عرفان نظری و عملی؛ همچون مُحَبِّ، دوست و شوق می‌چرخد و به وصف اوصافی و کردارهایی چون نماز، توجّه و طهارت «شوریدگان خرابات و ژولیدگان مقامات شوق» می‌پردازد (خضر منشی، بی تا: ۷۳ ب). بخش پایانی این مقاله، به معرفی ده فرقه صوفیه؛ از جمله سهلیه و طیفوریه اختصاص دارد. نویسنده در بندهایی جداگانه ویژگی متمایز آن‌ها را - بر اساس تأکید آنان بر مقام خاصی از سلوک - شرح می‌دهد. بر این مبنا، وی سهلیه را جمعی از سالکان توصیف می‌کند که بر مقام «توجّه» تأکید می‌ورزند؛ حال آن‌که طیفوریه بر مقام «سُکر» اصرار دارند. پایان بخش کتاب، در همین مقاله، بار دیگر قصیده‌ای است که نویسنده در وصف سلطان و ممدوح خویش و طلب رحمت از او سروده است.

۲-۴- مشخصات زبانی

در هر متن و نوشتاری، زبان یکی از مؤلفه‌هایی است که متن را در مقایسه با متون دیگر متمایز می‌کند؛ زیرا آن‌چه که صرفاً زبان را بنیان می‌نهد، تمایزهای زبانی است (ن.ک: احمدی، ۱۳۸۲: ۱۷). مؤلف در خلق یک متن از بافت تاریخی اجتماعی زبان دوره خویش و همچنین زمینه‌های فردی و شخصی زبانی خود جدا نیست (ن.ک: شمیسا، ۱۳۸۴ الف: ۹۰). نسخه اخلاق‌التقیاء و صفات‌الأصفیاء نیز برخی از ویژگی‌های زبانی، تاریخی و فردی را در خود جای داده‌است که در نهایت سبک و سیاق آن را رقم می‌زند. از برجسته‌ترین مشخصات زبانی این نسخه می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد؛

۲-۴-۱- واجی

متن نسخه خطی یادشده در کاربرد برخی از واج‌های زبانی دارای ویژگی‌های خاصی است. عکس آن‌چه که در زبان فارسی معیار مرسوم است، نویسنده گاهی در نگارش واژگان، واجی را بدل از واجی دیگر به کار می‌گیرد؛ همچون

۱. کاربرد کسره بعد از (ه) و نشانه (ی) میانجی: «**جمله مخلوقات**» (خضر منشی، بی تا: ۳ ب)، «**کنه معرفت**» (خضر منشی، بی تا: ۳ ب)، «**غایله تعطیل**» (خضر منشی، بی تا: ۳ ب).
۲. به کارگیری (ک) به جای (گ): اگر ← «**اگر**» (خضر منشی، بی تا: ۳۷ آ)، بازگشته است ← «**بازگشته است**» (خضر منشی، بی تا: ۳ ب)، برگزیدگان ← «**برگزیدگان**» (خضر منشی، بی تا: ۴ آ).

۳. جانشینی (ب) به جای (پ): پادشاه اسلام پناه ← «**اسلام پناه**» (خضر منشی، بی تا: ۴ ب). (خضر منشی، بی تا: ۴ ب)، اوان سرگردانی «**آوان سرگردانی**» (خضر منشی، بی تا: ۴ ب).

←

۴. کاربرد (ج) به جای (چ): دین و مُلک **چون** دو سلسله‌اند ← «**دین و مُلک چون** دو سلسله‌اند» (خضر منشی، بی تا: ۴ ب)، چنانکه مُلک بی دین قرار نگیرد ← «**چنانکه مُلک بی دین قرار نگیرد**» (خضر منشی، بی تا: ۴ ب).

۵. استفاده از (و) به جای (ء): سخن خواجه بهاء‌الدین نقشبند است ← «**سخن خواجه بهاوالدین نقشبند است**» (خضر منشی، بی تا: ۷۸ ب).

۶. استفاده از (ء) به جای (ی) میانجی: علاج، شنیدن وعیدهای بلیغ است ← «علاج، شنیدن وعیدها بلیغ است» (خضر منشی، بی تا: ۲۷ آ).

۲-۴-۲- واژگانی

از جمله مشخصات نسخه خطی مزبور کاربرد خاص برخی از واژگان است. این نوع کاربرد در برخی از بخش‌های نسخه خطی بسامد بالایی دارد؛ به نحوی که سبک نوشتاری نویسنده را شکل می‌دهد. از جمله این کاربردها می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد؛

۱. کثرت به کارگیری تتابع اضافات: «عنان ادهم تیز گام قلم» (خضر منشی، بی تا: ۸ آ)، «استدعای خلود حشمت هم رکاب» (خضر منشی، بی تا: ۸ آ)، «خزانة گوهر شب چراغ محبت» (خضر منشی، بی تا: ۸۹ آ)، «حمدی که نقش مهر خلوص طویش از سکه سبکه قدوسیان بود» (خضر منشی، بی تا: ۳ آ)، «ظهور آثار احکام او» (خضر منشی، بی تا: ۳ ب).

۲. کاربرد حرف ربط (چه) در معنای استدلال: «چه، رسوم احکام و اوامر سلطان به رغم ابنای زمان به منزله قضای نازل از سما است» (خضر منشی، بی تا: ۴۸ ب).

۳. کثرت استفاده از حرف ربط (و) در پیوند جملات؛ «چنانکه طبع مرد جاهل به مجالست علما بگردد و به تحصیل علم میل نماید و بدین سبب از مضیق جهل خلاص یابد و همچنین عاصی از استماع مواعظ و نصایح از معصیت بازایستد و به توبه گراید...» (خضر منشی، بی تا: ۱۴ آ).

۲-۴-۳- نحوی

نسخه اخلاق‌الأتقیاء و صفات‌الأصفیاء، ویژگی‌های خاصی را از مقوله نحوی نیز در خود می‌گیرد. این ویژگی‌ها گاهی حاصل ضعف تألیف نویسنده است که با حذف یا جابه‌جایی اجزای جمله باعث تعقید معنوی برخی عبارات و جملات می‌گردد و گاهی نیز نتیجه کاربرد بسیار عبارات و گزاره‌های عربی است که مؤلف آن را در قالب آیات، احادیث و نقل قول‌های عربی در تألیف خود به کار می‌گیرد. بدین ترتیب مؤلف تسلط خویش را بر زبان و ادب عربی؛ به‌ویژه قرآن نشان می‌دهد. از جمله این ویژگی‌ها که بسامد بالایی در نسخه یادشده دارد، می‌توان بدین مشخصات اشاره کرد؛

۱. به کارگیری جملات عربی به عنوان بخشی از جمله‌های مرکب؛
و آثار و اخبار اهل سخا و انفاق شنودن و اطلاع یافتن بر و خامت عاقبت بخل و بخیل هم در دنیا و در عقباً؛ اما در دنیا بشر مال البخیل بحادث او وارث و اما در عقبی چنانکه مذکور گشت و به یقین دانستن که مال دنیا در معرض زوال و محل انتقال است (خضر منشی، بی تا: ۲۹ آ).
۲. استفاده از آیات قرآن به عنوان گزاره جملات اسنادی: «لفظ و عبارتش یخرجُ منهما اللؤلؤ و المرجان^۱، رای و ضمیرش الشمس و القمر بحُسبان^۲، آبکار افکارش کم یطمئنهنَّ انس قبلهم و لگا جان^۳» (خضر منشی، بی تا: ۷ آ).
۳. ضعف تألیف: در کتب بلاغت، جملاتی را که اجزای کلام و ترکیب‌بندی آن موافق قواعد دستور زبان و لغت نباشد، از درجه اعتبار ادبی ساقط دانسته‌اند و عنوان ضعف تألیف و مخالفت قیاس را در تبیین این ناهنجاری به کار برده‌اند (ن.ک: همایی، ۱۳۷۱: ۱۱-۱۰)؛ «لاجرم جوهری نفس ناطقه چون دست تصرف خود را از انتظام درر و لالی محامد و مدایح شریفش که [در] گوش و گردن ایام و لیالی مزین است، قاصر دانست» (خضر منشی، بی تا: ۹ آ).

۲-۵- سهوهای مؤلف

امروزه صنعت چاپ بسیاری از سهوها و رنج‌های تألیف و تدوین کتاب را کاسته است و همین کاستی، بر ارزش رنج‌های پیشینیان در تألیف نسخ خطی افزوده است و سهوهای معدود مؤلفان و کاتبان از ارزش آن نمی‌کاهد. بسیاری از آثار تألیفی گذشتگان یا به دست کاتبان رونویسی می‌شد و یا پس از خلق یا تألیف اثری، این کاتبان بودند که در قالب نسخه‌های خطی زمینه نشر و تکثیر آن‌ها را مهیا می‌کردند. در کتابت نسخه‌ها رسم بر این بوده است که کاتب نام خود را در پایان نسخه خطی بنویسد؛ از این رو به دلیل اهمیت نقش کاتب در اعتبار و ارزش نسخه، نقل و ضبط نام او در خاتمه نسخه‌های خطی ضروری است (ن.ک: فریدونی و عمادی، ۱۳۹۰: ۳)؛ اما در نسخه اخلاق‌التقیاء و صفات‌الأصفیاء نام هیچ کاتبی یاد نشده است و بر این مبنا می‌توان بدین نتیجه رسید که یا کاتب ناشناس است و یا خود مؤلف بوده است؛ خصوصاً که به گفته مؤلف، وی این نسخه را به عنوان پیشکش خویش، به شاه سلیمان قانونی تقدیم کرده است (خضر منشی، بی تا: ۶ ب).

بنا بر آن چه مؤلف اخلاق‌الأتقیاء و صفات‌الأصفیاء می‌نویسد و از تألیف او نیز هویداست، وی با آثار ادبی، عرفانی، حکمی و زبان عربی آشنایی و به‌زعم خویش بر آنها تسلط داشته است (خضر منشی، بی‌تا: ۷ آ و ب) و سعی دارد که به امانت‌داری در استفاده از تألیفات دیگران پایبند بماند؛ همچنان که در بخشی از کتاب خویش، مأخذ عبارات منقول از غزالی و کتاب عجایب‌الأخلاق را که در پی هم می‌آورد، دقیقاً مشخص می‌کند (خضر منشی، بی‌تا: ۱۷ ب). با این حال خضر منشی در تألیف خود، در چندین قسمت از کتاب، دچار سهوهای نوشتاری و انتسابی شده است. در عکس رخ دادن چنین خطاهایی، می‌توان به مواردی چون تعجیل نویسنده در تألیف اثر، عدم بازخوانی دقیق آن و یا احتمالاً نداشتن مهارت عمیق و ژرف نویسنده با آثار ادبی اشاره کرد. از جمله این سهوها می‌توان این موارد را ذکر کرد؛

۱- انتساب شعر: مؤلف در بخشی از اثر خود، آن‌گاه که به ابیات فارسی استناد می‌کند، بیتی را به مولوی نسبت می‌دهد؛ حال آن‌که بیت یادشده بیتی از غزل‌های سعدی است (خضر منشی، بی‌تا: ۸۷ آ).

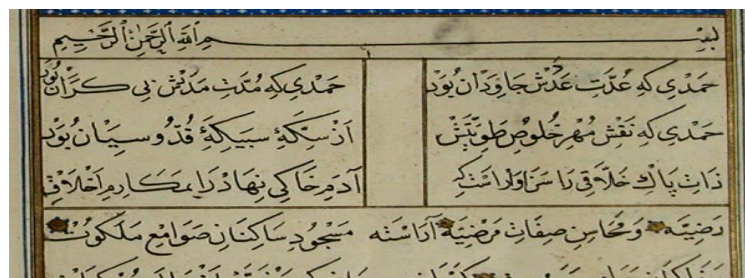
صورت‌گر زیبای چین، گو صورت‌حُسنش بین

یا صورتی برکش‌چنین، یا توبه‌کن صورت‌گری

(سعدی، ۱۳۹۸: ۷۵۳)

۲- جای‌گذاری نثر به‌جای شعر: در برگ نخست نسخه خطی، مؤلف دو بیت شعر را در جدول قرار داده است؛ اما وی پس از آن دو بیت، ادامه کلام را بیت تلقی کرده و آن را در جدولی که برای شعر تعبیه شده، قرار داده است.

تصویر (۲). برگ ۱ نسخه؛ سهو در جای گذاری عبارات

۳- نوشتاری: «المُلکُ وَ الدِّینُ تُوَأْمَانُ» ← «المُلکُ وَ الدِّینُ تُوهَامَانُ» (خضر منشی، بی تا: ۳۰). در بیت یاده شده از غزل سعدی نیز مؤلف واژه **صورتگری** را به جای **صورت گر** آورده است.

۲-۶- سبک نوشتاری

سبک، ویژگی خاصی است که نویسنده از لحاظ زبانی و نوشتاری آگاهانه یا ناآگاهانه در نوشته خویش به کار می گیرد؛ بدین ترتیب تفکر و طرز تعبیر شاعر و نویسنده و سبک‌های ممتاز آن در قالب سبکی خاص شکل می گیرد (ن.ک: بهار، ۱۳۸۸، ۱/۱۶). این ویژگی‌ها باعث می شود که یک متن از دیگر متون متمایز گردد. سبک‌ها هرگاه که شخصی می گردند تمایز بیشتری را نسبت به متون دیگر از خود نشان می دهند؛ هرچند که مؤلفان از سبک دوره‌های زمانی خود و پیش از تألیف خویش رها نیستند. قرن دهم هجری دوره‌ای است که نثرنویسان به تقلید از سبک آثار پیشینیان روی می آورند (ن.ک: بهار، ۱۳۸۸، ۱/۲۴-۲۵). سبک نوشتاری اخلاق‌الأتقیاء و صفات‌الأصفیاء که مربوط به این دوره زمانی است، تلفیقی از سبک‌های نوشتاری دوره پیش از مؤلف است. وی اثر خویش را در قالب تلفیقی از سبک‌های ساده، بینابین، فنی تا متکلف مصنوع می نویسد؛ به عبارت دیگر سبک نوشتاری کتاب در سبک‌های یادشده در نوسان است و نویسنده به یک سبک واحد تکیه نکرده است. این نوسان، گاه در شیوه متکلف مصنوع در می پیچد و در نتیجه آن، گاهی فهم متن نسخه خطی دشوار می گردد. سبک‌های نوشتاری نسخه خطی مزبور از این قرارند؛

۱- متکلف مصنوع: نثری است که سجع و قافیه و اطناب‌های ملال‌آور مشخصه بارز آن است (ن.ک: بهار، ۱۳۸۸، ۱/ ۳۱۴-۳۱۳). این ویژگی در سبک نوشتاری نسخه اخلاق‌الأتقیاء و صفات‌الأصفیاء برجسته می‌نماید؛ «اگر اسهاب و اطناب کنند، عقول را ازاله و اذهاب کنند و چون ایجاز نمایند، اعجاز نمایند و چون بدیهه فرمایند دهشت فرمایند» (خضر منشی، بی تا: ۱۰ ب).

۲- فنی: نثر فنی با مترادفات و موازنه‌های فراوان شناخته می‌شود (ن.ک: بهار، ۱۳۸۸، ۱/ ۳۱۳) که خضر منشی نیز آن را در اثر خویش به کار می‌گیرد؛ «ارزنده آنکه طالبان سعادت ابدی به خطبه وی مبادرت فرمایند. دیبایی است زیبا و مواج و نسیمی موفورالابتهاج که نساج حکمتش بر قامت اقبال سعادت‌مندان صاحب توفیق بافته» (خضر منشی، بی تا: ۱۱ ب - ۱۲ آ).

۳- بینابین: در نثر بینابین سادگی و دشواری متن بر یکدیگر غلبه ندارند «و می‌توان گفت که در اصل قصد نویسنده، آسان‌نویسی بوده است» (شمیسا، ۱۳۸۴ ب: ۲۱۶)؛ همچنانکه در نسخه خطی اخلاق‌الأتقیاء و صفات‌الأصفیاء به کار می‌رود؛ «چون ارسطو به هندوستان رفت و حکیم را ملازمت نمود و مدتی با هم صحبت داشتند و بر پایگاه علوم و مدارج رسوم یکدیگر اطلاع یافتند، حکیم هند افلاطون را استحسان نمود...» (خضر منشی، بی تا: ۱۸ آ).

۴- مرسل: بی تکلفی و مقید نبودن متن به صنایع ادبی و زینت کلام، مشخصه نثر مرسل است (ن.ک: شمیسا، ۱۳۸۴ ب: ۲۳). این نوع سبک نیز در اثر خضر منشی به کار رفته است؛ «دوم، آنکه این همه صفات در وی به غایت زشتی بود و این بدخوی مطلق بود. واجب بود وی را از میان خلق بیرون کردن که نزدیک بود به صورت شیطان» (خضر منشی، بی تا: ۱۷ آ).

۲-۷- بینامتنیت

هیچ اثر و پدیدار انسانی در خلأ ساخته و پرداخته نمی‌گردد. متون نوشتاری و غیرنوشتاری و ام‌دار آثار پیش از خود هستند. آثار منشور و منظوم ادبی نیز از این موضوع مستثنی نیستند. بینامتنیت، ویژگی تمام برساخته‌های آدمی است که نشانی از خلّاقیت و تأثیر

گونگون آثار پیشین را در خود دارند (ن. ک: احمدی، ۱۳۸۲: ۵۸). نسخه اخلاق‌الأتقیاء و صفات‌الأصفیاء نیز در سبک نوشتاری، موضوع و بلاغت خود وام‌دار آثار پیشین خود است؛ به‌ویژه که در مؤلفه‌های یادشده، خلاقیت و آفرینش فردی و شخصی مؤلف در تألیف وی دیده نمی‌شود. نویسنده این نسخه در بخش‌هایی از کتاب از مؤلفان و شاعرانی یاد می‌کند که آثار آنان را دیده و مطالعه کرده است. گاه نیز مؤلف از شعر و نثر دیگرانی بهره می‌برد که در تألیف خود نامی از آنان نمی‌برد. مهم‌ترین منبع خضر منشی در پرداختن به مباحث اخلاق و عرفان نظری و عملی قرآن است. او برای توضیح و تبیین موضوعات کتاب خود از آیات بسیاری سود می‌جوید. استناد به آیات قرآن برای بسط و تفهیم موضوعات کتاب بیشترین بسامد کاربرد را در آن به خود اختصاص داده است. در مرتبه بعدی، سخنان پیشوایان دین و کتاب‌های اخبار و احادیثی است که نویسنده برای استناد و پرمایه‌شدن تألیف خود از آن سود می‌جوید. این سخنان و احادیث را می‌توان در منابعی چون نهج‌البلاغه و نهج‌الفصاحه (خضر منشی، بی‌تا: ۱۳ آ و ۴۹ آ) تا بحارالأنوار محمدباقر مجلسی (خضر منشی، بی‌تا: ۳۳ ب) و التوحید ابن‌بابویه (خضر منشی، بی‌تا: ۷۶ آ) و دیگر کتب حدیث بازیافت. مؤلف در فصل‌هایی که به عرفان عملی و شناساندن فرقه‌های صوفیه می‌پردازد، از ذوق و شعر شاعرانی که در سروده‌های خویش به درون‌مایه‌های عرفانی پرداخته‌اند، بهره می‌برد. ابیاتی از غزل‌های دیوان شمس مولوی (خضر منشی، بی‌تا: ۸۴ ب)، غزل‌های حافظ (خضر منشی، بی‌تا: ۷۵ ب)، سعدی (خضر منشی، بی‌تا: ۲۶ آ) و اسرارنامه عطار (خضر منشی، بی‌تا: ۸۹ ب) و تحفه‌الاحرار جامی (خضر منشی، بی‌تا: ۹۰ آ و ب) از این دسته‌اند؛ هر چند نویسنده در متن خویش به تعداد انگشت‌شماری از منابع یاد شده ارجاع داده است.

بر اساس آنچه که از سبک نوشتاری و هم‌چنین یادکرد مؤلف از شاعران و نویسندگان پیش از خود بر می‌آید، می‌توان سویه‌های تأثیر از آثار دیگران را در تألیف وی این‌گونه دسته‌بندی کرد؛

۲-۷-۱- اشعار و عبارات بی‌مأخذ

خضر منشی در جای‌جای اثر خویش از اشعار سروده خویش استفاده می‌کند و عنوان «نظم للمؤلف» را بر آن قرار می‌دهد؛ اما وی بیتی از سعدی را به کار می‌گیرد؛ حال آن‌که نامی از سعدی نمی‌برد (خضر منشی، بی‌تا: ۸ آ)؛

ز نقش روی تو مشاطه دست باز کشید   که شرم داشت که خورشید را بیاراید
(سعدی، ۱۳۹۸: ۶۰۱)

یکی دیگر از ویژگی‌های این نسخه خطی کاربرد فراوان آیات و احادیث و عبارات عربی است. نویسنده در استفاده از عبارات عربی، سوای آیات و احادیث، گاهی از مأخذ یا گوینده سخن نامی نمی‌برد. برخی از این عبارات از این قرارند؛ «لَوْ وَزَنَ خَوْفُ الْمُؤْمِنِ وَ رَجَاؤُهُ قَدْ اَعْتَدَلَا»^۶ (خضر منشی، بی‌تا: ۶۰ ب)، «لَوْ قِيلَ لِي مَا تُرِيدُ اَقُولُ اُرِيدُ اَنْ لَا اُرِيدُ»^۶ (خضر منشی، بی‌تا: ۶۳ ب)، «لَوْ نَطَقَ الْعَارِفُ هَلَكًا وَ كَوَّ سَكَّتَ الْمُحِبُّ هَلَكًا»^۷ (خضر منشی، بی‌تا: ۶۸ آ). همچنین نویسنده در اثر خود از کتابی یاد می‌کند و عبارات آن را به کار می‌گیرد که اکنون اثر یا نشانی از آن کتاب در دست نیست و این نشان، گویای این موضوع است که چه بسیار آثاری در فرهنگ و زبان ایرانی تألیف شده‌اند که فقط نامی از آن‌ها باقی مانده‌است؛ با این‌که مؤلفان دیگر در تألیف آثار خود از آن‌ها بهره برده‌اند، آن‌چنان‌که در اثر خضر منشی می‌بینیم؛

و صاحب کتاب عجایب‌الاخلاق آورده است که ارسطوطالیس قبل از وزارت اسکندر از تلامذه افلاطون بود. از افلاطون اجازت خواست که نزد حکیم هند رود افلاطون رخصت داد؛ ولیکن در وقت رفتن صورت خود را بر قطعه‌ای نمد ارسام نمود و به ارسطو داد (خضر منشی، بی‌تا: ۱۸ آ).

۲-۷-۲- تأثیر از سبک و اندیشه آثار بزرگان ادب فارسی

ویژگی خاص اثر اخلاق‌الأتقیاء و صفات‌الأصفياء دنباله‌روی و تقلید از سبک زبان و اندیشه بزرگان زبان و ادب فارسی است. در این زمینه، خضر منشی در سیاق و شیوه نوشتاری خویش و تأثیرپذیری از تألیفات پیش از خود بدین آثار، نویسندگان و شاعران نظر داشته است؛

۱. سعدی: «روضه معطر و قلب منور و قالب مطهر حضرت خواجه کائنات و خلاصه موجودات، مسافر افلاک و زیننده تاج لولاک، مهر درج نبوت، مهر برج فتوت، نیر اعظم رسالت، قطب فلک بسالت، رافع اَبْنِیْهِ اجْتَبَا، ناصب اَلْوِیْئِهِ اصْطَفَا» (خضر منشی، بی تا: ۳ ب).
 ۲. تاریخ جهانگشای جوینی: «هنگام هبب عواصف صوارف و حلول قواصف حوادث متزلزل بود» (خضر منشی، بی تا: ۳۷ ب).
 ۳. نظامی گنجوی:

مرکبی از باد صبا تیزتر   وز نفَس صبح سبک خیزتر
 (خضر منشی، بی تا: ۴۰ آ)

۴. قابوس نامه:

صاحب قابوس نامه آورده است که کافی الدوله که اعظم ملوک آل بویه بوده است، وی را برادر کهنتر بود؛ امیر علی نام و ملقب به فخرالدوله. وقتی با جمعی متفق شدند که کافی الدوله را از میان بردارند و فخرالدوله پادشاه شود و زمان مساعدت نکرد و این عزیمت در حیز تعویق افتاده، انتشار یافت (خضر منشی، بی تا: ۴۱ ب).

۵. کتب آثار و سیرالملوک: «و از سخنان اردشیر ابن بابک است؛ لا مُلْکَ اِلا بِالرِّجَالِ وَ لا رِجَالَ اِلا بِالْمَالِ وَ لا مَالَ اِلا بِالْعِمَارَةِ اِلا بِالْعَدْلِ وَ السَّیِّئِیَّاتِ» (خضر منشی، بی تا: ۲۸ ب).

۲-۸- بلاغت

بلاغت را از ویژگی‌های متون ادبی دانسته‌اند که آن‌ها را از دیگر متن‌های حوزه‌های دانش و علم بشری متفاوت می‌سازد. آنچه را که شاعر یا نویسنده از فنون زیبایی متن به کار می‌گیرد، مایه بلاغت و آراستگی هنری آن دانسته‌اند. در حقیقت، معیار کلام بلیغ، میزان اثرگذاری بر مخاطب است و آنچه موجب بلاغت کلام می‌شود، قرار گرفتن هر کلمه در جای مناسب و محل و مقام خود است (ن. ک: علیزاده، ۱۳۹۹: ۲۷۶). قرن دهم دوره‌ای از نثر فارسی است که کاربرد سجع‌ها و تکلفات شاعرانه از مشخصات بارز متون آن دوره است (ن. ک: بهار، ۱۳۸۸، ۳/ ۲۸۲). نویسنده این نسخه همچون پیشینیان برای تأثیرگذاری بر مخاطب اثر خود را به فنون بلاغی آراسته است.

۱- سجع (مسجع): نثر مسجع، نثری است آهنگین و شعرگونه؛ هرچند فاقد وزن است، همانند شعر از موسیقی قافیه و زیبایی‌ها و ترفندهای ادبی و ظرایف بلاغی معمول بهره

دارد. نثر مسجّع در ادب فارسی ارجح و الایی دارد و از همان آغاز پدید آمدن نثر دری به-کاررفته و از قرن ششم به بعد کتاب‌ها و رسالاتی ارزنده به این نثر زیبا تدوین یافته است (ن.ک: وحیدیان کامیار، ۱۳۷۹ الف: ۵۸). نسخه خطی اخلاق‌الأتقیاء و صفات‌الأصفیاء نیز مملو از عبارات مسجّع است؛ «مسجود ساکنان صوامع ملکوت و ذاکران جوامع جبروت گردانید. صانعی که هر ذره از عالم ممکنات و محدثات بر هستی او برهانی باهر است و هر جزوی از اجزای مبدعات و مخترعات بر توحید او دلیل ظاهر» (خضر منشی، بی تا: ۳ ب).

۲- ازدواج، تضمین‌المزدوج یا اعنات‌القرینه: صنعتی است که «از فروع سجع محسوب می‌شود و آن هماهنگ کردن دو یا چند جمله است به طوری که انواع سجع در حشو جمله متقابل می‌شوند» (شمیسا، ۱۳۹۵: ۴۴-۴۳). در نسخه خطی خضر منشی، کاربرد صنعت ازدواج گاه همراه با واژه‌های نزدیک به یکدیگر است و گاه نیز بدون قرینه‌بندی. در این اثر نسبت جملات مسجعی که تضمین‌المزدوج دارند به مراتب کمتر از سجع است؛ اما بیش از دیگر فنون بلاغی به کار می‌رود و برجسته می‌نماید؛ «دفع آن طایفه شوم و ملاحظه ملعون مَرجوم، گوش هوش ظالم و مظلوم و ظاهر و مکتوم را مملو ساخت» (خضر منشی، بی تا: ۹ ب)؛ «ملحوظ نظر مَراحِم بی غایت و عواطف لانهایت بوده» (خضر منشی، بی تا: ۸ ب).

۳- موازنه: سجع گاهی در سطح کلام رخ می‌دهد؛ بدین گونه که به جای دو کلمه، دو جمله باهم هماهنگ می‌شوند و موازنه پدید می‌آید؛ «بدین ترتیب موازنه ترفندی است موسیقایی و خوش‌نوا که هر یک از واژه‌های مصراع یا قرینه اول با واژه‌های مصراع یا قرینه دوم به ترتیب هم‌وزن است» (وحیدیان کامیار، ۱۳۷۹ ب: ۵۴).

عَلَيْهِ صَلَوةُ اللهِ مَا حَنَّ عَاشِقٌ   عَلَيْهِ سَلامُ اللهِ مَا جَنَّ غَاسِقٌ

عَلَيْهِ صَلَوةُ اللهِ مَا ذَرَّ سَارقٌ   عَلَيْهِ سَلامُ اللهِ مَا قَدَّ سَارقٌ^۸

(خضر منشی، بی تا: ۴ آ)

۴- جناس تام و ناقص: جناس یکی از ابزارهای ایجاد موسیقی در کلام است و «از جمله فنون مهم ادبی است که اغلب در صدر آرایه‌های لفظی و گاه در صدر کتب بدیعی قرار دارد. در باب اهمیت آن، همین بس که برخی آن را در پیوندی درونی با ایهام و استخدام دانسته‌اند» (تجلیل، ۱۳۷۰: ۶۷). کاربرد فراوان انواع جناس در این اثر که گاهی با عبارات مسجع ترکیب می‌گردد و باعث ایجاد سبک مصنوع و متکلف می‌شود، حاکی از نوعی سبک منشیانه است؛ «به مکارم اخلاق رضیه و محاسن صفات مرصیه» (خضر منشی، بی تا: ۳ آ). «حما‌مه‌ای از آشیان رمیده و از مخالف عقاب عقاب رهیده» (خضر منشی، بی تا: ۱۲ آ).

۵- اشتقاق و شبه اشتقاق: گاهی کلماتی در شعر و نثر به کار می‌رود که برخی حروف آن‌ها به یکدیگر شبیه‌اند؛ «در چنین حالتی به نظر می‌آید که از هم مشتق شده‌اند، حال آن که اگر از یک ریشه باشند، جناس اشتقاق یا اقتضاب نامیده می‌شوند و اگر از یک ریشه نباشند، شبه اشتقاق گفته می‌شود» (فشارکی، ۱۳۸۵: ۳۹)؛ «قدم صدق در مسالک فضل و افضال پیش تر...» (خضر منشی، بی تا: ۵ آ)؛ «حکیم هند افلاطون را استحسان نمود و در تحسین مبالغه فرمود» (خضر منشی، بی تا: ۱۸ آ).

۶- تنسیق الصفات: به وفور در این نسخه خطی به کار می‌رود. در این آرایه برای یک اسم، صفات متوالی ذکر می‌شود (ن.ک: شمیسا، ۱۳۹۵: ۱۶۰)؛ «خلاصه موجودات، مسافر افلاک و زبیده تاج لولاک، مهر درج نبوت، مهر برج فتوت، نیر اعظم رسالت، قُطْبُ فَلْکِ بَسَالَتِ، رَافِعِ اَبْنِیَةِ اجْتَبَا، نَاصِبِ اَلْوَبَةِ اصْطِفَا، سَیِّدِ الْمُرْسَلِیْنَ، قَایِدِ الْغُرِّ الْمُحْجَلِیْنَ» (خضر منشی، بی تا: ۴ آ).

۷- تضاد: صنعتی است که در جای جای این نسخه خطی به کار می‌رود؛ صنعتی که با آن بین دو یا چند معنی و لفظ، تضاد و تقابل ایجاد می‌گردد (ن.ک: شمیسا، ۱۳۹۵: ۱۰۹)؛ «نظام امور مُلک و دین که چون عقد پروین سَمَتِ انتظام داشت، مانند بنات النَّعْشِ صفت انشتات و انتشار پذیرفته» (خضر منشی، بی تا: ۹ آ).

۳- نتیجه‌گیری

نسخ خطی یکی از میراث‌های زبانی، ادبی و فرهنگی‌اند که تصحیح، معرفی و آشکارنمودن ویژگی‌های گوناگون آن‌ها، افزودن به قوام و تداوم هویت فرهنگی، زبانی و ادب فارسی است. در این میانه، نسخه خطی اخلاق‌الأتقیاء و صفات‌الأصفیاء از جمله نسخه‌هایی است که تا اکنون گمنام مانده و نوشتار حاضر به معرفی آن پرداخته است. این نسخه همچون هر متن تألیفی دیگر همچنان که از بافت زبانی و ادبی و فرهنگی زمانه خویش بهره می‌برد، مشخصه‌های خاص خود را نیز دارد که آن را از دیگر متن‌های ادبی متمایز می‌کند. این مشخصه‌ها را می‌توان در خلال بافت زبانی، موضوعی، بلاغی و بینامتنی اثر یادشده جست‌وجو کرد. از ویژگی‌های خاص این نسخه خطی نگاشتن آن در بیرون از مرزهای ایران قرن دهم و تقدیم آن به یکی از سلاطین ترک‌زبان عثمانی است. خضر منشی اثر خود را در سه مقاله بنیادین و هر مقاله را در چند باب و فصل نگاشته است. این اثر دارای درون‌مایه اخلاقی عرفانی است و مباحث آن بر گرد موضوعاتی می‌گردد که سیر فرد را از تخلّق به اخلاق و فضیلت‌های فردی تا مقام‌های سلوک و تصوّف رقم می‌زند. در این میان، مؤلف برای توضیح و تفصیل موضوعات کتاب، از آیات قرآن، کتب اخبار و احادیث و حتی شعر شاعرانی چون مولوی، عطار، سعدی، حافظ، نظامی و جامی سود می‌جوید. مقاله نخست کتاب به‌سان مقدمه‌ای نظری و عملی بر مقاله دوم و مقاله اخیر مقدمه-ای برای رسیدن به مقاله سوم است. در این ساختاربنندی و بهره‌گیری‌ها خضر منشی به ساختار و مراحل برزیدن اخلاق و مقامات دینی و عرفانی در جهان اندیشه عرفان اسلامی؛ یعنی شریعت، طریقت و حقیقت نظر داشته است. نسخه تألیفی خضر منشی تلفیقی از سبک و سیاق نوشتاری و بلاغی متون پیش از خود است. با این حال به عنوانی اثری که در گذشته زبان و ادبیات فارسی تألیف شده است، بازخوانی و معرفی آن پرتو بیشتری بر پیشینه زبان و ادبیات فارسی و تاریخ آن می‌افکند.

یادداشت‌ها

۱. همه ستایش‌ها ویژه خداست که ما را به این [نعمت‌ها] هدایت کرد، و اگر خدا ما را هدایت نمی‌کرد هدایت نمی‌یافتیم، مسلماً پیامبران پروردگاران حق را به سوی ما آوردند.

۲. از آن دو دریا لؤلؤ و مرجان بیرون می آید.
۳. خورشید و ماه با حسابی [منظم و دقیق] روانند.
۴. پیش از آنان دست هیچ انس و جنی به آنان نرسیده است.
۵. اگر خوف مؤمن را با رجای او وزن کنند، هر دو مساوی یکدیگر باشند.
۶. اگر به من گفته شود چه می خواهی، می گویم: می خواهم آنچه را نمی خواهم.
۷. و اگر حرف بزندی، می میرد و اگر محب سکوت کند، هلاک می گردد.
۸. رحمت خدا بر او باد تا زمانی که عاشق، مهربانی کند. درود خدا بر او تا زمانی که شب به تاریکی گراید. صلوات خدا بر او باد تا زمانی که روز و روشنایی باشد. درود خدا بر او باد تا زمانی که دست دزدی قطع باد.

فهرست منابع

۱. احمدی، بابک. (۱۳۸۲). **ساختار و تأویل متن**. چاپ ششم. تهران: مرکز.
۲. برمکی، مظفرین عثمان. (ف. ۹۶۴ ق.). **اخلاق الأتقیا و صفات الأصفیاء**. ترکیه: کتابخانه فاتح (استانبول). نمره مسلسل: ۳۵۱۵. [نسخه خطی]. تاریخ کتابت: ۱۰ ق.
۳. بهار، ملک الشعرا. (۱۳۸۸). **سبک شناسی**. سه جلد. چاپ سوم. تهران: زوار.
۴. تجلیل، جلیل. (۱۳۶۷). **جناس در پهنه ادب فارسی**. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۵. حاجی خلیفه. (۱۳۸۷). **کشف الظنون**. تهران: مؤسسه فرهنگی تبیان.
۶. حقی اوزون چارشی لی، اسماعیل. (۱۳۶۸). **تاریخ عثمانی**. ترجمه ایرج نوبخت. دو جلد. تهران: کیهان.
۷. خرندزی زیدری نسوی، شهاب الدین محمد. (۱۳۸۹). **نفثة المصدور**. به تصحیح و توضیح امیرحسین یزدگردی. چاپ سوم. تهران: توس.
۸. سعدی، مشرف الدین مصلح بن عبدالله. (۱۳۹۸). **کلیات سعدی**. به تصحیح محمدعلی فروغی. تهران: بدرقه جاویدان.
۹. سعیدی سیرجانی، علی اکبر (مصحح). (۱۳۶۲). **یادداشت ها**. تألیف صدرالدین عینی. تهران: آگاہ.
۱۰. سلطانی، پوری؛ فروردین، راستین. (۱۳۷۹). **اصطلاح نامه کتابداری**. تهران: کتابخانه ملی ایران.

۱۱. شمیسا، سیروس. (۱۳۸۴ الف). **کلیات سبک‌شناسی**. چاپ دوم. تهران: میترا.
۱۲. شمیسا، سیروس. (۱۳۸۴ ب). **سبک‌شناسی نثر**. چاپ نهم. تهران: نشر میترا.
۱۳. شمیسا، سیروس. (۱۳۹۵). **نگاهی تازه به بدیع**. چاپ ششم. تهران: میترا.
۱۴. عزیزاده خیاط، ناصر؛ روحی کیاسر، اعظم. (۱۳۹۹). «جنبه‌های بلاغی عنصر نحوی «ندا» در اشعار اخوان ثالث»، *مجله مطالعات زبانی و بلاغی*، ۱۱(۲۱)، صص ۳۰۰-۲۷۵.
۱۵. فشارکی، محمد. (۱۳۸۵). **نقد بدیع**. چاپ دوم. تهران: سمت.
۱۶. فریدونی، حسن‌علی؛ عمادی، مرجان. (۱۳۹۰). «بررسی عناصر فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و تعاریف آن‌ها»، *شمسه: نشریه سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی*، ۳(۱۳-۱۲)، پاییز و زمستان، صص ۲۴-۱.
۱۷. محبتی، مهدی. (۱۳۸۶). **بدیع نو**. چاپ دوم. تهران: سخن.
۱۸. وحیدیان کامیار، تقی. (۱۳۷۹ الف). «نثر مسجع فارسی را بشناسیم»، *نامه فرهنگستان*، دوره ۴، شماره ۳(۱۵)، صص ۷۷-۵۸.
۱۹. وحیدیان کامیار، تقی. (۱۳۷۹ ب). **بدیع از دیدگاه زیبایی‌شناسی**. تهران: دوستان.
۲۰. همایی، جلال‌الدین. (۱۳۷۱). **فنون بلاغت و صناعات ادبی**. چاپ هشتم. تهران: نشر هما.